

УДК 338.03

Стрішенець О. М., доктор економічних наук, професор,
Волинський національний університет ім. Лесі Українки, м. Луцьк
Стрішенець М. М., доктор історичних наук, професор,
ПВНЗ “Європейський університет” (Тернопільська філія), м. Тернопіль

ЗАСЕЛЕННЯ ТА ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК СЛОБОЖАНЩИНИ У XVII- XVIII ст.

У даній статті розглядається заселення території Слобідської України, визначається соціальний та національний склад переселенців. Висвітлюється заняття населення краю землеробством, тваринництвом, різними видами ремесла. Помітне місце відводиться виробничій діяльності підприємств мануфактурного типу, реалізації продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках.

This article tells about the settling of Slobidska Ukraine, determines social and national staff of settlers, elucidates the occupation of population of stockbreeding, farming, different kinds of craft. A great part is given to the production activity of different types of manufactory, to the realization of production in internal and external markets.

Постановка проблеми. В сучасних умовах трансформації економіки України на ринкових засадах зростає інтерес до вивчення виробничого досвіду минулого. Це зумовлено цілим рядом причин. По-перше, при визначенні напрямів реформування економіки важливого значення набуває врахування минулої господарської спадщини з її досягненнями і недоліками. По-друге, сучасному етапу економічних перетворень властиві явища і процеси, котрі мали місце в минулому: багато чого з минулого проявляється у нових умовах та на новій основі. По-третє, потреба визначення суті та напрямів соціально-економічного розвитку, аналіз альтернативних підходів у визначенні перспектив розвитку. Знання підходів дозволить із багатьох моделей ринкової економіки вибрати саме ту, яка найбільше відповідає сьогodнішнім умовам, а також може слугувати базою для розробки стратегії суспільно - політичних та економічних реформ по утворенню і зміцненню української державності. Все

це свідчить про те, що тема дослідження - актуальна, продиктована самим життям, має науково - теоретичне і практичне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Заселення й господарський розвиток Слобожанщини XVII - XVIII ст. були предметом розгляду в історико - економічній літературі. Найбільш вагомий внесок у вивчення соціально-економічного становища краю зазначеного періоду зробив А.Г.Слюсарський [7; 8]. На основі широкого кола документальних матеріалів, статистичних даних показав господарське освоєння земель, агрокультуру, ремісничо-промислове заняття переселенців, козаків, селян та промисловців Слобожанщини, але чимало питань залишилося невисвітленими. Це, зокрема, форми організації землекористування, рівень промислового розвитку та торговельно-економічних зв'язків. Деякі питання формування козацьких товарних господарств, які застосовували найману працю, висвітлені у праці В.О. Голобуцького [1]. Цінний фактичний матеріал про земельні та майнові відносини, про займанщину як спосіб освоєння земель, про формування господарств товарного характеру знаходиться у працях С.М. Злупка [5], К.І.Стецюк [9], в узагальнених академічних виданнях з історії України [6] та її господарства [2; 4].

Незважаючи на окремі солідні публікації з соціально-господарського розвитку Слобожанщини XVII - XVIII ст., чимало питань лише поставлено, ніж розв'язано. Разом з тим слід зазначити, що вони містять значну інформацію і при умові критичного осмислення та аналізу з нових теоретико-методологічних позицій, особливо з урахуванням досвіду постсоціалістичних перетворень, дають можливість висвітлити багато недосліджених проблем.

Постановка завдання. Показати форми організації сільськогосподарського і ремісничо-промислового виробництв, втягнення козацьких і селянських господарств у товарно-грошові зв'язки, ступінь розвиненості ринкових відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Заселення південних окраїнних районів Московської, пізніше Російської держави відбувалося у XVII

- XVIII ст. В пошуках кращих умов життя сюди прибували десятки, сотні людей цілими родинами. Козаки, міщани, ремісники, селяни, втікачі з Росії, України, Польщі, Угорщини, Молдавії та ін. країн самостійно обирали місця для проживання, оселялися на незайманих землях громадами (общинами). Інколи місце для проживання і заняття господарською діяльністю визначалося царським урядом або місцевою адміністрацією. Переселенці засновували міста, містечка, села, хутори і слобідки. Від численних слобідок територія і отримала назву Слобожанщина (нині Харківська, частково Донецька, Луганська, Полтавська і Сумська області України, а також суміжні райони Воронежської та Курської областей Російської Федерації).

Наявність великих масивів необроблюваних земель сприяла міграції людності та колонізації Слобожанщини. Лише з Правобережної України (середина XVII ст.) на територію краю переселилося 20 тис. родин [2, с. 238]. В кінці названого століття тут налічувалося уже 230 поселень. У них проживало понад 250 тис. осіб. З кожним роком кількість поселень зростала. У 1732 році уже налічувалося 469, у яких проживало біля 370 тис. осіб, а на кінець XVIII ст. у регіоні нараховувалось 19 міст, біля 1 тис. селищ і слобід, 2110 хуторів з населенням понад 1 млн. осіб [8, с. 113]. Найщільніше були заселені північні райони, дещо менше – південні та південно-східні. Міграційні процеси мали помітний вплив на соціально - економічний розвиток краю.

Одним з найбільш поширених способів освоєння земель була займанщина (право першим зайняти вільну земельну ділянку). Набуті землі переселенці вважали своєю власністю, відмовлялися виконувати феодалні повинності, окрім козацької та сторожової служби. Зацікавлений у господарському розвитку та захистові південно-східних кордонів своєї держави від турецько-татарських нападів, царський уряд мирився із "вольностями" переселенців, сприяв залюдненню Слобожанщини [7, с. 69]. Загальне управління краєм здійснював Розрядний, пізніше Посольський прикази Росії. Ставлення до переселенців визначалося загальними напрямками державної політики у цьому

регіоні. Хоча займанщина й виглядала як приватна власність дрібних виробників, насправді ж вона була однією із форм феодального державного землекористування. Царський уряд та місцева влада видавали жалувані грамоти та інші документи на наділення переселенців землею. Найбільші пільги надавалися козакам і козацькій старшині, які виступали основними захисниками рубежів від ворожих вторгнень.

Козацька старшина, окрім офіційного отримання земель, збільшувала земельні ресурси шляхом скуповування і загарбання родючих ґрунтів і угідь, якими користувалися козаки і селяни, а також громадських земель (луки, вигони, пасовища, озера і ліси), фонд яких постійно скорочувався. Внаслідок цього швидко зростали земельні багатства козацької верхівки. Великими маєтностями володів сумський полковник Г. Кондратьєв. У 1677 році йому належало 290 четвертей (четверть – 4 га) польової землі, 775 десятин (десятина – 1,098 га) урочищ, 1105 десятин сінокосів. На його землях розташовувалося чотири села, три хутори, чотири пасіки, 11 водяних борошномельних млинів. Харківський полковник Г.Донець (70-80-і роки ХУІІ ст.) мав великі угіддя на р.Уді, побудував декілька вітряних та водяних борошномельних млинів. У 1686 році захопив ще "распашной землі 1100 десятин, сенных покосов по дубравам и по вершинам яров 206 десятин". Таким же способом інший харківський полковник Г.Квітка (20-і роки ХVІІІ ст.) в Циркунівській сотні приєднав до своїх володінь 400 десятин орної землі і сінокосів, 160 десятин лісу. На Слобожанщині (кінець ХVІІІ ст.) 250 фодалів володіло майже половиною земельного фонду краю. Родині Кондратьєвих належало близько 123 тис. десятин землі, Квіткам – 37 тис, Донець-Захаржевським – 51 тис. 415 десятин. Зростає землеволодіння дрібних і середніх власників. Вони володіли близько 1,5 млн. десятин землі.

Основною системою землеробства було трипілля, по декуди траплявся переліг. Поширення трипільної системи привело до збільшення орних площ і скорочення сінокосів. Вишуковуються різні способи збільшення прибутковості

господарств [5, с. 241]. Вдосконалюється система землеробства, поліпшується агротехніка обробітку ґрунту. В окремих господарствах вводиться травосіяння. Застосовуються сільськогосподарські машини, практикується глибока оранка ґрунту, угноєння піщаних, суглинкових та глинистих ґрунтів. Зростають площі під пшеницю, зокрема під таким її сортом як арнаутка, яка надходила переважно на ринок. Чималі земельні ділянки відводяться під посіви ячменю, вівса, проса, гречки і гороху. В сприятливі роки зернові культури давали урожай сам 4-5 (сам - умовна міра зернових культур, яка визначалася після збору врожаю як різниця між висіяною і отриманою кількістю). Урожай сам 4 вважався середнім, а понад сам 4 – добрим. Зростають посіви технічних культур (коноплі, льон і тютюн). Цілі райони починають спеціалізуватися на вирощуванні окремих технічних культур. З другої половини ХУІІІ ст. розпочинається культивування кукурудзи і картоплі, однак поширення їх відбувалося повільно, урожаї збиралися низькі.

Важливе місце в тогочасному сільському господарстві Слобожанщини посідало тваринництво. Вирощується багато великої рогатої худоби, коней, свиней, овець, кіз та свійської птиці. Існували спеціальні ферми для відгодівлі великої рогатої худоби (биків та волів). Вирощена велика рогата та дрібна худоба реалізовувалася на торгах України, надходила на продаж до інших країн.

Поширюється ремісниче виробництво, яке з поглибленням торговельно-економічних відносин набуває дедалі більшого товарного характеру. На кінець ХУІІІ ст. на Слобожанщині діяло 6776 ремісничих майстерень, на яких працювало 38834 чол. [6, с. 377]. На базі дрібних козацьких і селянських промислів, міського ремесла виникає мануфактурне виробництво. Купець І.Дубровський (1719р.) організовує Глушківську (Путивльську) суконну мануфактуру. В 1722 році подібне підприємство споруджує полковник Д.Горленко у с. Ряшки Прилуцького полку. Виникають Почепське, Топальське і Шептаківське підприємства для виробництва полотна. Текстильне виробництво

перетворюється на найбільш поширену і розвинену галузь промислового виробництва краю і всієї Російської імперії. Тут щорічно виробляється до 82,2 % всього українського сукна і до 22 % продукції всіх 32 посесійних мануфактур Росії. Продукція була широко відома не лише в Україні, а й за її межами.

Під Глуховим (1739 р.) засновується Шосткінський пороховий завод. Своєю продукцією він задовольняв потреби російської армії та українських козацьких полків. За добу завод виготовляв до 40 пудів (пуд – 16,38 кг) пороху. В 1774 році вступає у дію державний шовковий завод у містечку Нова Водолага. Паралельно із зростанням мануфактурних підприємств у промисловості спостерігається поглиблення товаризації виробництва. З'являються промислово-торгові об'єднання. Опішнянська селітряна компанія, яка об'єднувала 26 селітрозаводчиків, поставила до казни Росії за 1752 - 1762 рр. 55375 пудів і 31 фунт (фунт - 0,454 кг) селітри.

Спостерігається зміцнення внутрішніх торговельно-економічних зв'язків. У містах проводяться ярмарки. В середині ХУІІІ ст. на Слобожанщині функціонує близько 120 щорічних ярмарків, наприкінці століття – понад 200. Багатолюдні ярмарки відбуваються у Харкові, Золочеві і Сумах. Товарообіг лише однієї Хрещенської ярмарки Харкова (1785 р.) становив 10 млн. крб., а всіх трьох міських (Покровської, Троїцької і Хрещенської) перевищував 40 млн. крб. [10, с. 200]. Деякі ярмарки мали локальне значення, діяли короткий термін, інші були більшими за масштабами (так звані оптові) і змінювали один одного майже впродовж року. Окрім ярмарків, відбувалися базари і торги. Розвиток внутрішньої торгівлі змінював зовнішній вигляд населених пунктів. У них з'являлися крамниці, магазини, торгові склади, шинки тощо. Відбувається процес формування купецтва, у якому збільшується прошарок українців. Конкуренцію купцям становили міщани, селяни, ремісники, а також козаки, які займалися торгівлею. Між торговцями досить часто відбувалася боротьба за ринки збуту товарів. Гострі суперечності виникали і між самими купцями. Причинами з'ясування питань були вигідні умови, місця розташування

ярмарків, торгів, базарів, більш зручний час проведення тощо. Прибутки від торгівлі зумовили появу чималого загону різного роду скупників, баришників, спекулянтів, перекупників. Нерідко вони ставали посередниками між селянами та купцями, використовували будь-яку нагоду для власної наживи. Формування національного ринку, втягнення в торговельно-економічні зв'язки дедалі більшої частини населення справляло помітний вплив на господарський розвиток краю.

Висновки. Територія Слобідської України (XVII - XVIII ст.) заселялася вихідцями з різних країн, але переважно втікачами від кріпосницької неволі з Росії та України. Переселенці засновували населені пункти, освоювали необроблену землю, займалися різними видами господарської діяльності. На першому місці було землеробство, яке носило в основному зерновий характер. Середня врожайність зернових культур становила сам 4. Вирощувалося багато великої рогатої та дрібної худоби, овець, птиці. Організовувалися ремісничі майстерні, промисли, підприємства мануфактурного типу. Мануфактура була проміжною ланкою між ремеслом і дрібним товарним виробництвом з примітивними формами капіталу та між великою машинною індустрією. Централізована або органічна мануфактура відрізнялася від примітивних не лише більшою кількістю працівників, але й значно глибшим поділом праці та ширшою механізацією виробничих процесів, що базувалися на використанні сили води та вітру. На Лівобережній і Слобідській Україні (друга половина XVIII ст.) налічувалося понад 200 примітивних мануфактур, з яких лише 40 були великими.

Розвивалися торговельно-економічні зв'язки. По мірі розвитку останніх господарства феодалів, козаків та селян дедалі міцніше зв'язувалися з ринком. На місцеві та далекі закордонні ринки вивозилося зерно, продукція сільського господарства, тваринництва, виробу ремесла, промислів, мануфактурних промислових підприємств. Слобідська Україна включалася до єдиного всеросійського ринку.

Література

1. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період / В. О.Голобуцький. - К.: Вища школа, 1970. - 298 с.
2. Економічна історія України. Історико - економічне дослідження в двох томах. Т.1. - К.:Ніка - Центр, 2011. - 696 с.
3. Злупко С.М. Економічна історія України / С.М.Злупко. - К.: Знання, 2006. - 368 с.
4. Історія народного господарства Української РСР. У трьох томах , чотирьох книгах. Т.1. - К.: Наукова думка, 1983. - 463 с.
5. Історія селянства Української РСР. У 2-х томах. Т.1. - К.: Наукова думка, 1979. - 552 с.
6. Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах. Т.2. - К.: Наукова думка, 1979. - 615 с.
7. Слюсарський А.Г. Слобідська Україна. Історичний нарис. XVII - XVIII ст. / А.Г. Слюсарський. - Харків: Книж. – газет. вид - во, 1954. - 279 с.
8. Слюсарский А.Г. Социально - экономическое развитие Слобожанщины XVII - XVIII вв. /А.Г. Слюсарский. - Харьков: Книж. изд - во, 1964.-460 с.
9. Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-70-х роках XVII ст./К.І.Стецюк. - К.: Вид - во АН УРСР, 1960. - 364 с.
10. Стрішенець О.М. Товарне виробництво і торгівля в Україні (друга половина XVII - кінець XVIII ст.) / О.М. Стрішенець. - Чернівці: Місто, 2009. - 304 с.